

Geambaşu Réka

Patriarchátus a háztartás falain belül és kívül. Nemi egyenlőtlenségek az erdélyi munkaerőpiacon

A tanulmány az Életünk fordulópontjai – Erdély című, 2006-os erdélyi szociológiai kutatás adatai alapján az erdélyi magyar 21–44 év közötti férfiak és nők munkaerő-piaci helyzetét írja le, és ezt a nők munkavállalásáról, valamint a nemi szerepekről kialakult vélekedések kontextusába helyezi. A munkaerőpiacon kialakult nemi egyenlőtlenségek különféle formáinak – a férfiakra és nőkre jellemző eltérő foglalkoztatási és munkanélküliségi szintnek, az inaktivitás nemenként változó jellegének és időtartamának, a foglalkozási szegregációnak és jövedelmi különbségeknek – a vizsgálata kitüntetett helyet foglal el a poszt szocialista társadalmakra vonatkozó társadalmi nemi elemzésekben. Mégis a kilencvenes évek elején megfogalmazott borúlátó előrejelzéseket, amelyek a nőket a gazdasági átalakulások vesztesei közé sorolták, romániai és erdélyi viszonylatban kevésbé szisztematikusan ellenőrizték szociológiailag. A tanulmány első részében a női foglalkoztatás jellegének leírását az alacsony munkanélküliségre vonatkozó prognózisok cáfolata követi, majd a jövedelmi rész szocio-demográfiai és foglalkozási változókkaal történő magyarázata. A második rész a vizsgált népesség döntő többségére jellemző tradicionális nemi szerepfelfogást értelmezi: a nők magán- és nyilvános szférában kialakult pozícióiról vallott nézetek, a nemi egyenlőség értékeinek népszerűtlensége összhangban van azzal a valósággal, amely az erdélyi magyar munkavállalók esélyeit és helyzetét jellemzi. A szerző szociológus, a kolozsvári BBTE Szociológia Tanszékének tanársegédje, doktorandus (geambasureka@yahoo.com).

BEVEZETŐ

A nemi alapú társadalmi egyenlőtlenségek tényét kultúrától és történelmi kortól függetlenül adottnak tekintő társadalomtudományos megközelítések (lásd például Bourdieu 2000; Moore 2005; Ortner 2003) a nők alárendeltségét elválaszthatatlannak tekintik a társadalmi világot két szférára osztó magán–nyilvános dichotómiától. E kettősség, amely egyben az eltérő rendű és státusú tevékenységek helyét is kijelöli, a férfiaknak a *kultúrával* asszociált, magasabb rendű társadalmi, nyilvános aktivitást, a nőknek pedig a *természethez* közel álló, magánéleti, alacsonyabb rendű, létfenntartást biztosító tevékenységeket szánja. A nők magánszférába történő „bezárása” és ennek legitimálása biologizáló érvekhez nyúl, és egyben az egyenlőtlenség hatékony fenntartásáról gondoskodik (Ortner 2003: 203). A kérdés marxista terminusokban történő továbbgondolása a nők gazdasági függőségének hangsúlyozásával történik. A függőség ebben az értelmezésben anyagi természetű: a kapitalizmus szükségszerű velejárója, és egyben a nőknek a fizetett munka világából való kizárásának következménye (Engels 1972, idézi Moore 2005: 62–63). Ennek az érvelésnek a keretében vált a gazdasági tevékenységekben való alacsony női részvétel a *patriarchátus*, a nemi egyenlőtlenség egyik legfontosabb aspektusává. A férfiak és nők egymáshoz viszonyított gazdasági helyzete különböző dimenziók mentén ragadható meg: az aktivitási, foglalkoztatási és munkanélküliségi arány, a vertikális és horizontális foglalkozási

szegregáció, az ágazati koncentráció, a vezetésben és magánvállalkozásokban történő alacsony női részvétel, a kereseti különbségek stb. mentén.

Tanulmányunkban a férfiak és nők által elfoglalt munkaerő-piaci pozíciók leírására törekszünk az erdélyi magyar 21–44 év közötti népesség esetében. Elemzésünk azért is hiánypótló, mert a *társadalmi nem* mint változó az erdélyi magyar populáció szociológiai írásokban kialakult reprezentációjában eddig kisebb hangsúlyt kapott,¹ ezért, bár elemzésünk nem komparatív jellegű, helyenként utalni fogunk a magyarországi és romániai nemiegyenlőtlenség-vizsgálatok eredményeire. A magát elsősorban etnikai-kisebbségi terminusokban definiáló erdélyi magyar közösségen belüli nemi rétegzettség vizsgálatán túlmenően célunk annak az ún. *gender-szakirodalomban* sűrűn megfogalmazott feltételezésnek a felülvizsgálata is, amely a rendszerváltást követően a kelet-európai kontextusban a patriarchális értékek felerősödését tételezi (s amellyel a dolgozat későbbi részében részletesebben is foglalkozunk). Az elemzők rendszerint a kelet-európai társadalmaknak tulajdonított tradicionalizmus egyik jeleként és következményeként tekintettek a nők munkaerőpiacon felhalmozott hátrányaira és veszteségeire is (lásd például Einhorn 1993).

A hivatalos statisztikai adatok ezt a „vesztesépet” nem feltétlenül támasztják alá. A kereseti különbségek tekintetében például a romániai helyzet az EU-s átlagnál nagyobb egyenlőséget mutat férfiak és nők között: míg a 27 tagországban 2005-ben a nemi bérérés 15 százalékos volt, ez az „olló” Romániában két százalékponttal szűkebb, tehát 13 százalék volt (Vanicsek–Borbély 2007: 31).

1. táblázat: Nők és férfiak bére közötti különbség a férfiak bérének százalékában, a 16–64 éves, legalább heti 15 órában foglalkoztatott fizetett alkalmazottakra vonatkoztatva, 1994–2005

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EU27	17 ^{sz}	17 ^{sz}	17 ^{sz}	16 ^{sz}	17 ^{sz}	16 ^{sz}	16 ^{sz}	16 ^{sz}	16 ^{sz}	15 ^{sz}	15 ^{sz}	15 ^{sz}
Bulgária	-	-	-	-	-	-	-	22 ^r	21 ^r	18 ^r	16 ^r	16
Csehország	-	-	21	21	25	22	22	20	19	19	19	19
Észtország	29	27	27	28	26	26	25	24	24	24	24	25
Lettország	-	-	-	-	20	20	20	16	16	16	15	17
Litvánia	-	27	22	23	22	16	16	16	16	17	16	15
Magyarország	-	22	23	24	23	21	21	20	16	12 ^r	14 ^r	11
Lengyelország	-	-	-	-	-	15	-	12	11	11	10	10
Románia	21	21	24	24	20	17	17	18	17	18	14 ^b	13
Szlovénia	-	14	15	14	11	14	12	11	9	-	8 ^p	8 ^p
Szlovákia	-	-	-	-	-	23	22	23	27	23	24	24

sz – számított, r – felülvizsgált adat, b – törés a sorozatban, p – becslés

Forrás: Vanicsek–Borbély 2007: 31

Az adatok értelmezésekor figyelembe kell vennünk egyrészt azt, hogy a munkaerőpiacon kialakult nemi egyenlőtlenség nem szűkíthető le a bérszakadéokra, másrészt azt is, hogy a hivatalos statisztikai adatok minden összetett társadalmi jelenséget „leegyszerűsítve” írnak le. Tanulmányunk célja kettős: az első részben arra törekszünk, hogy az erdélyi, 21–44 év közötti magyar lakosság körében érvényesülő – nemileg meghatározott – munkaerő-piaci esélyeket és kialakult pozíciókat leírjuk, a másodikban pedig a körvonalazott kép egyfajta „társadalmi-

1 Ez alól kivételt képez egy nemrégiben megjelent kutatásjelentés (lásd Kiss–Barna–Sólyom 2008).

kulturális beágyazottságát” kívánjuk nyújtani, azoknak az értékorientációknak a bemutatásával, amelyek a vizsgált populációt a nemi szerepek kapcsán jellemzik. A dolgozat tehát – ha úgy tetszik – egy „kemény” és egy „puhább” részből áll: túl azon, hogy a munkaerő-piaci elemzésekben bevett mutatók szerint az erdélyi magyar munkavállalók helyzetét leírjuk, annak megértésére is törekszünk, milyen domináns vélemény- és értékformációk állnak e valóság mögött. A női munkavállalók többszörösen is hátrányban vannak – erőteljes a vertikális foglalkozási szegregáció, és a hivatalosan mért értékeknél mélyebb a jövedelmi szakadék is. Ezen túlmenően viszont arra is kíváncsiak vagyunk, hogy ez az „objektív” helyzet milyen mértékben van összhangban azzal, amit a társadalom tagjai magukról adott nemi szerepek hordozóiként, illetve a férfiaknak és nőknek szánt társadalmi pozíciók kapcsán gondolnak. Tovább egyszerűsítve, arra kísérünk meg választ adni, milyen természetű megfelelés van (ha egyáltalán van) az *objektív* (a szakirodalomban néhol *publikusnak*, *nyilvánosnak* nevezett) és a *szubjektív* (magánéleti) patriarchátus között.

Elemzésünk során az *Életünk fordulópontjai – Erdély* című, 2006-ban zajlott szociológiai vizsgálat² erdélyi adatait használjuk, eredményeink a 21–44 év közötti magyar lakosságra érvényesek. Tekintettel arra, hogy a kutatás elsődlegesen nem a munkaerő-piaci jelenségek leírását tűzte ki célul, az adatok korlátait minden esetben jelezni fogjuk.

A nemi alapú munkaerő-piaci egyenlőtlenség legfontosabb dimenzióinak leírása, valamint a vizsgált társadalmat általában jellemző értékorientációk bemutatása előtt röviden utalunk azokra a mechanizmusokra, amelyeken keresztül a szocialista rendszer formálisan egyenlősítő politikája hatott a mai társadalmi jelenségekre.

A SZOCIALISTA ÖRÖKSÉG: NEMI EGYENLŐTLENSÉG TÖRTÉNETI PERSPEKTÍVÁBAN

A közép-kelet-európai társadalmakra jellemző nemi egyenlőtlenség nem érthető meg a szocialista időszakban lezajlott egyenlősítési törekvések ismerete nélkül. A marxista ideológia által posztulált nemi egyenlőség – szocialista társadalombeli – tényleges megvalósulásának/megvalósulatlanságának bemutatása mellett kitérünk a romániai társadalomra jellemző munkaerő-piaci helyzet leírására, mind az 1989-et megelőző, mind pedig az azt követő időszak vonatkozásában.

A marxizmus a kapitalista rendszerek jellemzőjének tekintett nemi egyenlőtlenséget a nők munkaerő-piaci szerepvállalásának biztosításával kívánta megszüntetni – értelmezése szerint ugyanis a nők alárendeltsége anyagi függőségükből fakadt (Meyer 1985: 14; Pasti 2003: 105). A szocialista rendszerekben általánossá vált tömeges női munkavállalásnak azonban nem csak ideológiai, hanem pragmatikus-gazdasági motivációja is volt: a társadalmak modernizációját biztosítani hivatott iparosítás nagymértékben hasznosította a női munkaerőt. Romániában a gazdaságilag aktív népességen belül a nők aránya 1975-ben 36 százalék volt, 1981-ben 40 százalék, a rendszerváltás után pedig, 1991-re elérte a kelet-európai régió többi országáéhoz hasonló értéket, a 46 százalékot (UN 1975 és 1984, ILO 1991, mindhárom idézi Nagy 2001:

² Az erdélyi magyarok demográfiai magatartását vizsgáló kutatást 2006-ban a Max Weber Társadalomkutató Központ, az Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja (CCRIT) és az RMDSZ Demográfiai Munkacsoportja végezte a BBTE Szociológia Karával és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetével együttműködésben, a 20–45 év közötti erdélyi magyar népesség reprezentatív mintáján. A megkérdezettek kiválasztásáról, a mintavételi algoritmus elméleti megfontolásairól Horváth István jelen lapszámban közölt írásában lehet részletesebb olvasni. A kutatást *A párkapcsolatok formaváltozása: átmenetek és/vagy stabilitás*, 49066. sz. OTKA támogatta.

24–25). A román kormány 1990-es nyilvántartása szerint a szocialista időszak végére az iparban az alkalmazottak 42 százaléka volt nő, és ők képezték a munkaerő többségét a mezőgazdaságban is (56,4 százalék). A még nem túlságosan fejlett szolgáltatói szektoron belül legmagasabb arányban az egészségügyi és szociális ellátásban (75,4 százalék), az oktatásban és kultúrában (67,6), a kereskedelemben (62,5), a pénzügyi szolgáltatásokban (60,9), valamint a kommunikációban (53,4) dolgoztak (Łobodzińska 1995: 210).

A nemek közötti egyenlőség terén elért eredmények a szocializmus nagy társadalmi igazságossági projektjeihez voltak hasonlóak: a XX. század második felében nemcsak a férfiak és nők, hanem a munkások és az elit, valamint a falusiak és a városiak közötti határvonalak lebontása sem következett be (Kligman 2000: 29–33). Bár a munkaerőpiacra való belépésükkel a nők anyagi helyzete régiószerte javult (következésképpen a férfiaktól való függetlenségük is nőtt), ezzel egy időben azonban, úgy tűnik, az állam által kidolgozott szociálpolitikák egyben a nőkre háruló terheket is megsokszorozták. A szocialista rendszerek által kialakított és normatívként előtérbe állított (illetve törvényein keresztül mintegy a társadalom számára előírt) férfi és női szerepek lényegesen eltértek egymástól. Más szóval a megkonstruálni szándékozott „új szocialista embertípusnak” neme volt – a nők hátrányára. Addig, amíg a rendszer a férfira elsősorban munkásként, illetve implicite, a politikai hatalom birtokosaként tekintett, a nőt nemcsak e két – termelői és politikai –, hanem reprodukciós szerepében is megerősítette (Einhorn 1993: 39–40). Bár a marxista feminizmus alaptételeinek (Meyer 1985: 14; Einhorn 1993: 18–19) megfelelően a női emancipáció elengedhetetlen feltétele a háztartási munkák közösségi szolgáltatásokká történő átalakítása, s így a nők otthoni feladatainak csökkentése, ennek megvalósítására nem születtek konkrét szociálpolitikák, valamint gyakorlati megoldások. A nők így kettős, illetve hármas terhet viseltek (ez utóbbit annyiban, amennyiben a velük szemben megfogalmazott politikai reprezentációs elvárásokra is gondolunk³): a fizetett munkavállalás mellett a hiányos, alacsony színvonalú vagy alig létező szociális ellátórendszer, valamint a közösségi megoldásoknak való társadalmi ellenállás arra kényszerítették, hogy továbbra is ők lássák el a családdal és lakással kapcsolatos összes teendőket. A politikai retorika és gyakorlat közötti ellentmondás, mint említettük, már a női munkavállalásra való ösztönzés motivációjában is kitapintható: a hivatalos ideológia szerint erre a nemek közötti egyenlőség megvalósítása érdekében volt szükség, a valóságban azonban a széles körű industrializáció nem lett volna kivitelezhető a női munkaerő hiányában (különösen kezdetben, a háború okozta férfiveszteségek idején). Végül pedig, a nők munkába állását nem csak makrogazdasági szempontok tették elengedhetlenné, hanem maguk a családok is ellehetetlenültek volna a két kereső híján.⁴

3 A nők politikai képviselőit erősítése a rendszer egyik kiemelt ideológiai imperatívusza volt – ennek megvalósítására ún. kvóta-rendszert vezettek be (Feischmidt–Magyar–Vincze–Zentai 1997: 11). Mindennek azonban egy olyan korban és berendezkedésben kellett volna hozzájárulnia a női emancipációhoz, amelyben maga a politikai cselekvés és szféra vált értéktelenné (Šiklová 1997: 38). A feminizmus nyugat-európai törekvéseivel ellentétben ugyanis a nők politikában betöltött szerepének erősödése nem egy „alulról” megfogalmazott igény következménye, hanem a társadalom tagjaira mintegy felülről rákényszerített változás volt. Ráadásul a szocializmus idején a köz- és magán-szférához kapcsolt jelentések éppen a demokratikus világ ellentétei voltak. Míg a nyugati feministák a nők hangjának nyilvánosságbeli erősítésétől a felszabadítást várták, Kelet-Európában ez lehetetlen volt, hiszen az „antipolitika” (Konrád György fogalmát idézi Einhorn 1993: 3) idején a köz, a nyilvánosság a tisztának és erkölcsösnek megőrizhető magán-szférával szemben „romlott”, „immorális”, „ideológiáktól terhes” volt.

4 Ez hatványozottan érvényes az ún. matrifokális családokra – amelyek aránya ebben a korszakban megnövekedett, egybeként a megkönnyített válási procedúra következtében.

A nők munkaerő-piaci helyzetének javításához az oktatási rendszerben való részvételük ösztönzése is szükséges volt az oktatási szintek mindegyikén, az elméleti és a szakképzésben egyaránt. A sok helyütt kötelező nemi kvóták formáját öltő oktatáspolitikai lépések eredményeként a szocialista blokk országaiban a nők a nyugati társadalmakban élőkhöz képest átlagosan egy évtizeddel korábban a felsőoktatásban tanulók felét tették ki (vö. Einhorn 1993: 118). A nemi egyenlőség ezen a téren olyannyira megvalósított célkitűzésnek tekinthető, hogy a rendszerváltás éveire Közép- és Kelet-Európában a nők összességében magasabban képzetek voltak, mint a nyugati piacgazdaságokban. Csakhogy ezek az adatok önmagukban két okból sem bizonyultak elégségesnek a munkaerő-piaci egyenlőtlenség problémájának megoldásához. Egyrészt mert az oktatásba belépő, növekvő volumenű női populáció inkább az elméleti képzésben vett részt, ami az erőteljes iparosodás korszakában kevésbé nyújtott piacképes tudást. Az elsősorban technikai és szakképzettséget jutalmazó munkaerőpiacon a „fehérgallérosok” alacsonyabb presztízsnek örvendtek: az elméleti diplomával rendelkezők (többségükben nők) alacsonyabb beosztásban és kisebb bérért dolgoztak (Fodor 1997: 484–486). Márpedig – és ez a teljesen meg nem oldott egyenlőtlenség másik oka – az oktatási piacon továbbra is fennmaradt a hagyományosnak számító férfias/nőies szakok közötti választóvonal a műszaki és elméleti képzések között⁵ (Einhorn 1993: 118).

Paradoxálisnak is tekinthető, hogy a szocialista rendszerek kiterjedt egyenlősítő törekvései ellenére 1989-re a nyugatihoz nagyon hasonló jellegű nemi egyenlőtlenség jellemezte a munkaerőpiacot – ez mindkét, nyilván egymással összefüggő vonatkozásában: a munkaerőpiac szegregáltóságában és az ún. „jövedelmi szakadéokban” egyaránt megmutatkozott (Frey 1998; Frey 2002; Pasti 2003).

A nyugat- és kelet-európai munkaerőpiacokon kialakult egyenlőtlenségek hasonlókká váltak ugyan az 1990-es évekre, mégis az oda vezető út jó néhány ponton különbözött – túl azon, hogy ezeket a folyamatokat a piac vagy a központi állami tervezés irányította. Egyik ilyen lényeges differenciáló tényező a részmunkaidős alkalmazás népszerűsége volt a piacgazdaságok (elsősorban női) munkavállalói között, és ennek teljes hiánya a szocialista rendszerekben. A XX. században a nyugati piacgazdaságok munkaerőpiacán lezajlott átalakulások a nemek egyenlőtlenségének viszonylatában a szegregáltóság természetének átalakulásaként foglалhatók össze: a *horizontális szegregáció helyét fokozatosan a vertikális foglalkozási szegregáció vette át*. Más szóval megszűntek a hagyományosan *kizárólag* férfiszakmák, a nők az összes foglalkozásba beléptek – ennek lehetőségét formálisan is szabályozták, de ténylegesen is megtörtént. Mindez nem jelenti azt, hogy ne maradtak volna fenn maszkulin foglalkozások, pusztán az exkluzivitás szűnt meg. A fokozódó vertikális szegregáció viszont azt eredményezte, hogy a legtöbb – nemi összetételében vegyes – foglalkozás magasabb beosztásaiban férfiakat, az alacsonyabb pozíciókban pedig nőket találunk. Másként fogalmazva, az elmúlt száz év során egyfajta *reszegregálódás* történt: változott a szegregáció jellege és változtak ennek társadalmi funkciói. Két, egymást kölcsönösen semlegesítő folyamat is zajlott: míg a nők belépése a munkaerőpiacra elsősorban a részmunkaidős munkavégzési formában történt, a szegregáció a teljes munkaidős állások szegmensében fokozódott (Hakim 1996: 170). Fontos és kiemelendő tehát az, hogy, főleg a második világháborút követően, a nők belépése a munkaerőpiacra zömében a részmunkaidős állásokba történt, így gyakorlatilag nem is jelentettek „veszélyt” a férfi munkavállalók elhelyezkedési esélyeire, ugyanakkor fenntartották

⁵ Ez alól az NDK volt kivétel – itt ti. a tudatosan felállított nemi kvótáknak köszönhetően a műszaki-technikai képzésben részt vevő hallgatók felét a nők tették ki.

a munkaerőpiac szegregáltságát. Jóllehet megnőtt a nők jelenléte a munkaerőpiacon, illetőleg csökkent esetükben a házasságkötés akadályszerepe a fizetett munkavállalásban (González–Jurado–Naldini 2000: 12), a férjhezmenetel időbeni kitolódásával, valamint a nők növekedő iskolázottságával párhuzamosan a munkaerő-piaci egyenlőtlenségek aligha csökkentek. Mint ahogyan a jövedelmi eltérések is megmaradtak. A nők munkaerő-piaci státusa vegyes képet mutat: alkalmazásuk az időszakos, a részmunkaidős vagy a családi alkalmazottak szegmensében történt leginkább, így megőrizték és megerősítették másodlagos keresői, s voltaképpen gazdasági függőségi státusukat: jövedelmük a családi költségvetésen belül megmaradt másodlagosnak vagy kiegészítő jellegűnek. A nők tehát mindvégig a gazdaságok rendelkezésére álló *munkaerő-tartalékhadseregét* képezték, amely fellendülés esetén bevonható, recesszió idején pedig egyszerűen mellőzhető és kiiktatható volt (Fodor 1997: 71).

Hasonló módon írható le a nemi alapú jövedelmi különbségek alakulása is: ez a szakadék a nők folyamatosan emelkedő iskolázottsága, valamint az ezt szabályozó törvények ellenére sem tűnt el. Sőt, mi több, minél magasabb iskolázottsági szintről van szó, a szakadék annál magasabb (Roos–Gatta 1999: 192). Sorensen 1989-es elemzése szerint (id. Hakim 1996: 179) a bérszakadékért 25–25 százalékos arányban az iskolázottság és tapasztalat, az ágazat és egyéb kontextuális tényezők, az adott foglalkozásban alkalmazott nők aránya, valamint a beosztás, a motiváció és a pályaaspirációk a felelősek. Az esélyegyenlőséget szavatoló törvénykezés átlagosan 10 százalékkal emelte a női jövedelmeket.

Az 1950-es évektől kezdődően a kelet-európai munkaerő-piaci folyamatok más irányt vesznek ugyan – nyilván a sokkal erősebb és eltérő ideológiai hátszelű állami beavatkozás hatására –, de az eredmény alig különbözik a nyugatitól.

Mind a nyugati, mind a kelet-európai társadalmakban a sajátosan férfiasnak és nőiesnek minősülő munkák közötti határvonal és egyben hierarchikus viszony továbbra is fennmaradt. A nők – összességében magasabb iskolai végzettségük ellenére – a férfiaknál nagyobb arányban dolgoztak képzettségüknél alacsonyabb szintű állásokban, elsősorban a könnyűiparban, valamint a nehézipar adminisztratív munkaköreiben. A nyugati mintával teljesen megegyező módon a nők magasabb arányát foglalkoztatták az ún. „fehérgalléros” munkakörökben. S bár kétségkívül az olyan magas presztízsűnek számító értelmiségi foglalkozásokban is megtört a szocialista társadalmakban a kizárólagosan maszkulin jelleg, mint az orvosi, tanári vagy ügyvédi szakmák, az ezekbe való női belépés inkább az alacsonyabb szintekre vagy e foglalkozásokon belül kialakult női enklávékba történt – így feminizálódott nyugaton is, keleten is az ápolói, tanítói stb. foglalkozás, szemben például az orvosi, ügyvédi pályákkal.

A rendszerváltást követően a nők munkaerő-piaci és tágabb társadalmi helyzetét különféle tényezők befolyásolták: a gazdasági rendszer átalakulása, az államok demográfiai politikája, a politikai kvótarendszer megszüntetése, de különösen fontos helyet kapott ebben az 1990 után megerősödő konzervatív értékrend is, amely a korábbi négy évtized emancipációs célkitűzéseinek merőben ellentmondó szerepeket kínált a nőknek.

Bármilyen irányból is fogalmazódják meg a nők hagyományos szerepeivel szembeni elvárás, ennek szerves része a női munkavállalás átértékelődése s ezzel párhuzamosan a nők munkaerőpiacról történő, gyakran rejtett kizárása – éppen a családi kötelezettségeikre hivatkozva. 1990 után gyengült a nők státusa a fizetett munka világában, s ezzel párhuzamosan az értékrendek is tradicionálisabbá váltak (lásd például Frey 2002).

A Román Statisztikai Hivatal adatai szerint 1990-nel kezdődően fokozatosan csökkent a

női foglalkoztatottsági arány, de nem volt ez másként a férfiak esetében sem. A mélypontot 1999-ben elért foglalkoztatottsági ráta több éven keresztül mutatott alacsony értékeket, mígnem 2005-től növekedni nem kezdett. Az azonban figyelemre méltó, hogy a férfiak és nők foglalkoztatottsága közötti különbség 1998-ban csökkenni kezdett, sőt, 2004-ben meg is fordult. A munkanélküliség veszélye legjobban 1997-ig fenyegette a nőket. 1998-ban a férfiak és nők körében mért munkanélküliségi arány kiegyenlítőddött, a következő évben megfordult, és 2007-ig a női munkanélküliségi ráta a férfínál alacsonyabb szinten maradt.

Foglalkoztatottságuk csökkenésén túl a nők kisebb arányú jelenléte a piaci szektorban (Frey 2002), munkanélküliségük kezdetben magasabb aránya, majd a fokozatosan csökkenő tendencia régiószerte jellemző folyamat volt. A kereső tevékenységet folytató nők száma – javuló iskolázottságuk ellenére – továbbra is alacsony maradt a vezető pozíciókat betöltők körében,⁶ és a foglalkoztatási struktúra minden szintjén jellemző maradt a nemi alapú jövedelmi egyenlőtlenség (Oprică 2008; Miroiu–Popescu 2004; Pasti 2003).

AZ ERDÉLYI MAGYAR 21–44 ÉV KÖZÖTTI NŐK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MUNKAERŐPIACON

FOGLALKOZTATOTTSÁG A NŐK KÖRÉBEN

Az adatfelvétel idején a férfiak 78, a nők 59 százaléka végzett kereső tevékenységet. A foglalkoztatottak munkaerő-piaci státusa szerinti eloszlását nemi bontásban a következő táblázat tartalmazza:

2. táblázat: A foglalkoztatottak eloszlása foglalkozási státus szerint (N=1624) (%)

	Férfiak	Nők
Alkalmazott, állandó munkaviszonyban	59,4	69,6
Alkalmazott, szerződéses munkaviszonyban	17,0	12,8
Önálló, vállalkozó, önfoglalkoztató tulajdonos	11,9	6,7
Társas vállalkozás tagja	0,7	0,4
Nyugdíjas és kereső munkát is végez	0	1,0
Nappali tagozaton tanul és rendszeres munkát végez	0,6	0,9
Nappali tagozaton tanul és alkalmi munkát végez	0,4	2,6
Alkalmi fizikai munkákból él	5,9	3,2
Szellemimunka-megbízásokból él	2,1	0,4
Segítő családtag	1,8	2,2
Összesen	100,0	100,0

⁶ Az EUROSTAT 2005-ös adatai szerint Romániában 1,4-szer több férfi dolgozott vezérigazgatóként, mint nő, és 2,5-ször több férfi, mint nő vezetett kisebb vállalatot. Ehhez közel esnek a magyarországi, azonos évre vonatkozó adatok (1,5, ill. 2,6), a lengyel társadalomban mértek (1,7 és 1,8), és valamennyivel magasabbak Bulgáriában (2,5 és 2,5) (EUROSTAT Statistical Books 2008).

A foglalkoztatottság formája tekintetében a férfiak és a nők között alapvetően az alkalmazott–önálló tengely mentén figyelhetünk meg különbséget: a nemzetközi szinten tapasztalható általános tendenciához hasonlóan a nők – bár össztársadalmi foglalkoztatottságuk alacsonyabb – a „biztosnak” számító állandó és alkalmazott munkaviszonyt preferálják, a férfiak pedig közel kétszer olyan magas arányban dolgoznak önállóként, vállalkozóként (a nőkhöz képest magasabb arányban falun). Ebben a tekintetben az erdélyi adatok az általános európai trendekhez igazodnak. Az EUROSTAT számításai szerint sem beszélhetünk csökkenő különbségről a férfi és női vállalkozói arányok között: 2005-ben európai uniós szinten az ipari és szolgáltató ágazatokban dolgozó nők 3,5 százaléka alkalmazottakat is foglalkozató vállalkozó, 8 százaléka pedig alkalmazott nélküli önfoglalkoztató volt (ugyanazek az arányok a férfiak esetében 2005-ben: 7,1 és 11,6 százalék).

A 3. táblázat az inaktivitás formáit tartalmazza: a nem foglalkoztatott nők közel 40 százaléka háztartásbeli, s ez az arány tízszer magasabb, mint a férfiak körében, egyötödük valamilyen gyermeknevelési szabadságon van. Ezzel szemben a férfiak a nőknél magasabb arányban munkanélküliek.

3. táblázat: A nem foglalkoztatottak eloszlása inaktivitási státus szerint (N=659) (%)

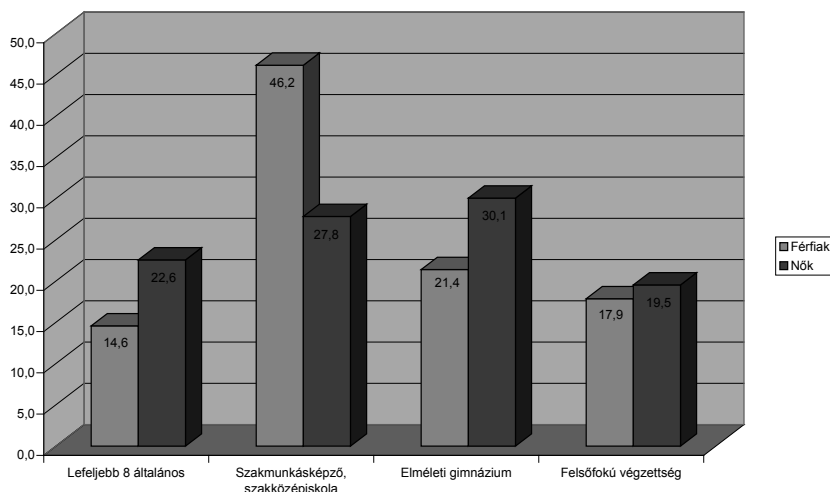
	Férfiak	Nők
Saját jogon öregségi nyugdíjas	3,5	1,2
Rokkant nyugdíjas	10,0	4,9
GYED-en van	0	4,9
GYES-en van	2,6	14,5
Sorkatona	0,4	0
Háztartásbeli	4,3	38,0
Tanuló	10,9	15,2
Első ízben állást kereső	7	1,4
Munkanélküli	43,9	12,8
Egyéb inaktív	17,4	7,2
Összesen	100,0	100,0

ISKOLÁZOTTSÁG

A szocialista rendszer a nemek közötti egyenlőség felé vezető úton kitüntetett jelentőségűnek ítélte meg – mintegy a teljes körű foglalkoztatottság megalapozásaként – az iskolarendszer „megnyitását” a nők előtt. A 21–44 év közötti egyének iskolázottságának vizsgálata már csak közvetve tudja a szocializmus hatását megragadni, hiszen olyan korcsoportról van szó, amely csak részben folytatatta tanulmányait az elmúlt rendszer éve alatt, viszont ez a vizsgálat fontos állomást jelenthet számunkra a munkaerő-piaci egyenlőtlenségek megértésében. A munka világában kialakult nemi hierarchia magyarázatára a *humántőke-iskola* ugyanis éppen az ún. „kínálati oldal” jellegzetességeit hangsúlyozza, s úgy érvel, hogy a nők (vagy általában a hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok, mint az etnikai kisebbségek, a bevándorlók, a fiatalok stb.) által felhalmozott humántőke-volumen „tehető felelőssé” a rosszabb munkaerő-piaci mobilitási

esélyekért. A humán tőkét természetesen tágan kell értelmezni: az iskolázottságon kívül ez magába foglalja a tapasztalatot, a motivációt, a túlórázási hajlandóságot stb. (Crompton–Sanderson 1990: 27–28; Roos–Gatta 1999: 106).

1. ábra. Az erdélyi 21–44 éves korúak iskolai végzettsége, nemek szerint (N=2308) (%)

Az oktatási rendszer minden szintjén markáns különbségek figyelhetők meg a férfiak és nők iskolázottsága között. A nők túlreprezentáltak azok között, akik legfeljebb általános iskolát végeztek (ezen belül a legerősebb eltérés a 8 osztályt befejezettek kategóriájában van), valamint az elméleti líceumot végeztek és érettségizettek csoportjában. Kisebb ugyan az eltérés az eddigi kategóriákhoz viszonyítva, de a felsőfokú diplomával rendelkezők körében is nagyobb arányban szerepelnek, mint a férfiak. A férfiak – az elmúlt rendszer iparosítási politikájának következményeként, de végső soron a technikai tudás univerzálisan maskulin definíciójából kifolyólag – a szakmunkásképzőt és szakiskolát végzettek kategóriájában haladják meg – szinte kétszeresen – a nők arányát. E szegmensben belül is a férfiak inkább az érettségit nem nyújtó szakiskolát végzettek körében túlreprezentáltak, mint a szakközépiskolai érettségivel rendelkezők körében. A régióban leírt trend tehát az általunk vizsgált populációban is érvényes: a nők iskolázottsága megközelíti a férfiakét, s bár van egy közel 10 százalékos hátrányuk az általános iskolai szinten, ezt az elméleti képzettséggel kompenzálják. Ennek a jelenségnek a gyökere – kelet-európai kontextusban legalábbis – a szocialista rendszerben keresendő, amikor a nők tömeges képzése zömmel a munkaerőpiacon alacsonyabb értékű elméleti oktatási szegmensben történt.

A NŐI MUNKAVÁLLALÓK PROFILJA

Bár az adatok kevesebb lehetőséget nyújtanak a *foglalkozási szegregáció* megragadására, érdemes mindenekelőtt a fizikai/szellemi, valamint állami/piaci szféra kettősségek mentén elindulni.

A *tipikus női munkavállaló* szellemi munkát végez, és munkahelye a férfiakénál magasabb arányban található a nem-piaci szférában: a nők több mint egyharmada, a férfiaknak pedig alig

egy negyede dolgozik a teljesen vagy részben állami vagy önkormányzati szektorban. Az alábbi, 4. sz. táblázat a két változó nemek szerinti kereszteloszlását szemlélteti. Az adatok többek között arra világítanak rá, hogy a nonprofit szektor az, amely a nők „fehérgalléros” munkakörökben kialakult magas koncentrációjának kedvez, és kevésbé a versenyszféra. E jelenség leírására vezették be az ún. *flexicurity* fogalmat is – a rugalmasság (*flexibility*) és biztonság (*security*) összetételeként. A szókapcsolat azokra a típusú munkahelyekre utal, amelyeket nem mellesleg éppen a nők részesítenek előnyben, s amelyek egyszerre teszik lehetővé a családi szerepvállalással összehangolható rugalmas munkaidőt, valamint a biztonságot. A humántőke-elméletek hangsúlyozzák, hogy a nők átlagosan alacsonyabb jövedelme lényegében annak is tulajdonítható, hogy a rugalmas és biztonságos munkahelyek előnyben részesítésekor a női munkavállalók hajlandók lemondani a magasabb bérekről. A biztonság a munkaerő-piaci kontextusban nem csak az elbocsátás alacsonyabb veszélyét, hanem például (erős) szakszervezeti védelmet is jelent – mindezek elsősorban az állami szféra sajátosságai közé tartoznak (Habermas 1994: 60–61). A 21–44 év közötti erdélyi nők jóval magasabb arányban dolgoznak részben vagy teljesen állami vagy önkormányzati tulajdonú intézményekben (vö. Frey 1999: 21), és a férfiaknál magasabb arányban végeznek „fehérgalléros” munkát.

4. táblázat: A foglalkoztatott férfiak és nők eloszlása a gazdasági szféra és a munkavégzés jellege szerint

		Férfiak	%	Nők	%	Összesen	%
Piaci szféra	Fizikai	393	76,3	197	62,1	590	70,9
	Szellemi	122	23,7	120	37,9	242	29,1
Összesen		515	100	317	100	832	100
Teljesen vagy részben állami/ önkormányzati szféra	Fizikai	131	69,3	76	37,3	207	52,7
	Szellemi	58	30,7	128	62,7	186	47,3
Összesen		189	100,0	204	100,0	393	100,0

Bár az adatok nem minden tekintetben teszik lehetővé a foglalkozási szegregáció vertikális megragadását, a foglalkozási szerkezetben elfoglalt helyek tekintetében a nők és férfiak közötti eltérést a következő táblázat összegzi:

5. táblázat: A foglalkoztatott férfiak és nők eloszlása a foglalkozási szerkezetben (N=1539)

	Férfi	Nő	Összesen
Felső vezető	4,6	3,8	4,2
Értelmiségi	6,2	12,4	8,8
Vállalkozó	1,3	1,4	1,4
Önfoglalkoztató, alkalmazottak nélkül	12,8	6,6	10,2
Alsó vezető és művezető	8,8	5,6	7,5
Irodai alkalmazott, szellemi beosztott	8,3	21,4	13,8
Szakmunkás	23,6	15,5	20,2
Betanított munkás	26,8	27,1	26,9
Segédmunkás	7,7	6,3	7,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

A nemek szerinti legnagyobb eltérések az értelmiségi, az önfoglalkoztató, az irodai alkalmazotti és a szakmunkás csoportokban tapasztalhatók. A foglalkoztatottak körében az értelmiségi munkát végző nők aránya kétszer nagyobb a férfiakénál, ez egyebek mellett az elméleti felsőfokú oktatás elnöiesedésével is magyarázható, másrészt pedig a férfi diplomások a nőknél sokkal nagyobb (háromszoros) arányban válnak felső vezetőkké. Más szóval az ún. *üvegplafonhatás* a felsőfokon képzett nők körében háromszor kisebb előrelépési esélyt jelent. Az önállóan dolgozók tekintetében nagy eltérés az alkalmazottak nélküli önfoglalkoztatók körében van – ez számításaink szerint a férfiak szakképzettségével magyarázható, hiszen a legtöbb önfoglalkoztató a szakiskolát végzett férfiak közül kerül ki (véltetően kisiparosként, önálló „kékgallérosként”). A beosztott szellemiek iskolázottság szerinti összetétele is lényeges nemi eltéréseket mutat: míg az irodai (rutin)munkát végző, „fehérgalléros” nők közel 80 százaléka rendelkezik érettségivel vagy felsőfokú diplomával (55, illetve 23,5 százalék), a férfiak körében ez az arány alacsonyabb: 64 százalék (45 százalékkuk érettségizett, 19 százalékkuk végzett főiskolát vagy egyetemet). A női vállalkozók és önállók többnyire városban élnek, férfi társaiknál magasabban képzettek és inkább szellemi munkát végeznek.

MUNKAI DŐ

A részmunkaidős munkavállalás Nyugat-Európában a század közepe óta a nők rendelkezésére álló egyik legsajátosabb megoldás a fizetett munka háztartásbeli teendőkkel való összehangolására. A nők foglalkoztatottságának kiterjedése a nyugati piacgazdaságokban lényegében a részmunkaidős (másodlagosnak is nevezhető) munkaerő-piaci szegmensbe való belépéssel történt. A nem teljes idejű munkavállalás egyrészt esélyt jelent a női jövedelemszerzésre a családi feladatok ellátása mellett is, Nyugaton pedig valóságos „női gettók” alakultak ki ebben a kevésbé biztonságos, alacsonyabb bérezésű szegmensben. A női munkavállalókat mint munkaerő-piaci „tartalékhadseréget” tárgyaló elméletek külön kiemelik azt, hogy a munkalehetőségek szűkülése idején elsőként a nőket, a fiatalokat, valamint a részmunkaidőben dolgozókat bocsátják el (Fodor 1997: 477–480). A rövidebb munkaidőjű alkalmazás kelet-európai népszerűtlensége feltehetőleg annál több okra is visszavezethető, mint a jelenség szocialista rendszerbeli teljes hiánya. Tény az, hogy az EUROSTAT 2005-ös adatai szerint a kereső tevékenységet folytató nők 6,4 százaléka dolgozott hetente 15 óránál kevesebbet, s további 20,8 százalékkuk dolgozott heti 15 és 29 órás munkaidőben. Ez az arány Románia viszonylatában pedig 0 és 3,8 százalék (EUROSTAT 2008).

A 21–44 éves korcsoportban Erdélyben a nők átlagosan 43, a férfiak 48 órát dolgoztak.⁷ A 6. táblázatba foglalt adatok szerint a legmarkánsabb nemi eltérések a heti 20–39 órás munkaidős kategóriában vannak: Erdélyben a férfiakhoz viszonyítva két és félszer több nő élt ezzel a lehetőséggel. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a részmunkaidős munkavállalás azért tűnik ilyen elterjedtnak a nők körében, mert a 20–39 órás kategóriában több mint 4 százalékot tesznek ki azok, akik 35–39 órát dolgoztak az adatfelvétel előtti héten, ami viszont gyakorlatilag teljes munkaidőnek tekinthető.

⁷ A kérdést az adatfelvételben a vizsgálat előtti hétre vonatkozóan fogalmazták meg.

6. táblázat: Férfiak és nők megoszlása a fizetett munkavégzésre fordított idő szerint (N=1415) (%)

	Férfi	Nő	Összesen
Heti 1–19 óra	3,0	2,9	3,0
Heti 20–39 óra	5,5	14,4	9,2
Teljes munkaidő (heti 40 óra fölött)	91,5	82,7	87,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

A részmunkaidős alkalmazási formát választó nők tipikusan városban élnek, az állami szférában dolgoznak, szellemi munkát végeznek, házasságban, 18 évnél kisebb gyermeket nevelnek és elméleti líceumi, valamint felsőfokú végzettséggel rendelkeznek.

KOCKÁZATOK A VÁLTOZÓ MUNKAERŐPIACON: A MUNKANÉLKÜLISÉG

A társadalmi nemek kérdését vizsgáló, kilencvenes években írt társadalomtudományi elemzések egy része a nőkre mint a közép-kelet-európai rendszerváltási folyamatok által különlegesen veszélyeztetett csoportjaira tekintett (lásd többek között Einhorn 1993; Pasca Harsanyi 1995; Pasti 2003; Miroiu–Popescu 2004; Oprică 2008; Łobodzińska 1995). Az 1989-et követő, a piacgazdaságra és a demokratikus társadalmi berendezkedésre történő áttérés a nők munkaerőpiaci és politikai helyzetének romlását jelezte és vetítette előre. A borúlátó prognózis és helyzetkép különösen figyelemre méltó, amennyiben arra gondolunk, hogy a nők szocialista országokbeli társadalmi státusa messze elmaradt attól az egalitáriánus eszményképtől, amely a nagyívű társadalmi beavatkozást – nyilván nem csak a nemek egyenlőségének tekintetében – irányította. Az említett elemzések viszont úgy látták, az új társadalmi és politikai berendezkedés a nőket és férfiakat differenciáltan érintette s veszélybe sodorta az előbbieket munkaerőpiaci, politikai vagy akár magánéleti státusát is. Az elemzések egy másik csoportja azonban árnyalta ezt a *nőkről mint vesztesekről* alkotott képet: Szalai a magyarországi nőket vizsgálva, Fodor pedig egy összehasonlításában úgy vélte, a kelet-európai gazdaságok átstrukturálódása – elsősorban a szolgáltatási szektor kiszélesedése – olyan munkaerőpiaci lehetőségeket teremt a nők számára, amelyek megvédik őket a tömeges munkanélküliségtől. Ebben a helyzetben a nők, Szalai szerint, elsősorban a korábbi, második gazdaságban való részvételük során szerzett képességeiket kamatoztathatják (Szalai 2003). Fodor a vertikális foglalkozási szegregációt – a nők „fehérgalléros”, szolgáltatói munkakörökben való koncentrációját – olyan erőforrásnak látja, amely a dezindusztrializációs folyamatok közepette védelmet nyújt számukra a munkanélküliséggel szemben (Fodor 1997).

A rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági átalakulások nőkre gyakorolt hatása legközvetlenebbül talán a munkanélküliség jelenségén keresztül ragadható meg. Miroiu és Popescu 2004-es tanulmányukban a „nők mint vesztesek” képet egyebek mellett a fiatal nőket hatványozottan érintő munkanélküliséggel támasztják alá (Miroiu–Popescu 2004). Vladimir Pasti a 2000-es *Gender Barométer* adatait elemezve szintén kitér arra, hogy az állás elvesztése jelenti a nők veszélyeztetettségének egyik kulcsmomentumát (Pasti 2003). A romániai, aktív népességre számított hivatalos munkanélküliségi arányok viszont ennek ellentmondanak: a Román Statisztikai Hivatal adatai szerint a női munkanélküliség 1998-ig magasabb volt a férfiakénál, s a teljes lakosságban 1999-ben bekövetkezett munkanélküliségi csúcsot követően a

nők munkanélküliségi rátája következetesen alacsonyabb lett a férfiak körében mértnél (Román Statisztikai Évkönyv 2007).

Az *Életünk fordulópontjai – Erdély* című vizsgálat adatfelvételekor a férfiak körében mért munkanélküliségi arány meghaladta a nőkre jellemzőt (lásd 3. sz. táblázat). A női inaktivitás „legnépszerűbb” formája a háztartásbeli státus volt, amely nagyban árnyalta azt az első látszatra „optimista” képet, hogy a nőket kisebb mértékben érintette volna a munkanélküliség: az állás elvesztésekor alkalmazott „női” stratégiák egyike a háztartásbelivé válás volt.

Amennyiben viszont azt vizsgáljuk, hogy a kérdezett volt-e élete során munkanélküli, azt láthatjuk, hogy a férfiak körében mért korábbi munkanélküliségi arány magasabb volt.

7. táblázat: Volt-e Ön korábban munkanélküli? – nemi bontásban (N=2117) (%)

	Férfiak	Nők	Összesen
Igen	50,8	47,8	49,4
Nem	49,2	52,2	50,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Bár a munkanélküliség veszélye a múltban kisebb mértékben fenyegette a nőket, az álláskereséssel töltött idő esetükben szignifikánsan hosszabb volt.

8. táblázat: A munkanélküliség hossza átlagos hónapszámban, nemek szerint (N=1045)

	Erdély		
	Férfiak	Nők	Összesen
Időtartam	15,75	21,0	18,17

A munkanélküliség leginkább az alacsony iskolai végzettségűeket, a legfeljebb 8 általánossal vagy szakképzettséggel rendelkezőket érintette (vö. Frey 1999: 18–19). Településtípus szerinti bontásban a rurális települések lakóinak 53,5 százaléka, a városi népességnek csak 45,7 százaléka volt élete során munkanélküli. Nemi eltérés leginkább falvakon észlelhető: itt a férfiakat érintette jobban az állás elvesztésének kockázata.

9. táblázat: A munkanélküliség általi érintettség, iskolázottság és nemek szerint (N=2308)

	Voltak korábban munkanélküliek		Összesen	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Legfeljebb 8 általános	17,6	22,0	14,6	22,6
Szakiskola	51,2	31,4	46,2	27,8
Érettségi	17,9	28,7	21,4	30,1
Felsőfokú végzettség	13,3	17,9	17,9	19,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Ami az álláskeresési idő hosszát illeti, azt láthatjuk, hogy ez összefüggésben áll a településtípussal és az iskolázottsággal egyaránt. Hosszabb volt a falun élők munkanélkülisége, különösen a nők esetében. Legnehezebben a 8 osztálnál kevesebbet végeztek találtak munkát (átlagosan 2 év munkanélküliség után), legkönnyebben pedig a diplomások (az ő esetükben a munka nélkül eltöltött idő átlagosan 1 év volt). A leghosszabb ideig (átlagosan 30 hónapig) azok a nők voltak munkanélküliek, akik legfeljebb általános iskolát végeztek, legrövidebb ideig (11,5 hónapig) pedig a felsőfokú végzettségű férfiak.

A nők alacsonyabb arányú munkanélküliségével kapcsolatban a legtöbb elemző egyetért abban, hogy ez nem feltétlenül jelent nagyobb védettséget és stabilabb munkaerő-piaci státust, hanem több lehetőséget nyújt az inaktivitás más formáinak – gyermeknevelési szabadság, de Erdélyben jellemzően a háztartásbeli státus – választásában.

JÖVEDELMEK ÉS JÖVEDELMI KÜLÖNSÉGEK

A férfiak és nők munkaerő-piaci státusának összehasonlítására a fentiek mellett a jövedelmi mutatók a legalkalmasabbak. A nemi alapú jövedelemkülönbség nem a posztszocialista társadalmak sajátossága: eltérő nagyságrendben ugyan, de mindenütt a női munkavállalók hátrányos helyzetével szembesülünk. Az átlagos jövedelmek közötti rés (bár az ún. *pay gap* kiszámításakor a medián jövedelmet is szokták használni), természetesen sohasem kizárólag a diszkriminációra vezethető vissza – akár a két nemről, akár az etnikai/nemzeti kisebbség és többség viszonyáról beszélünk. A jelenség magyarázatára számos iskola tett kísérletet. A már korábban említett humántőke-modell a munkavállalók kvalitásaival magyarázta a jövedelemeltérést, a marxizmus a keresleti oldalra fektette a hangsúlyt és a munkaerőpiacban rejlő egyenlőtlenségekkel magyarázott (lásd. például Crompton–Sanderson 1990: 27–29). Ronald Oaxaca és Alan S. Blinder 1973-ban írt tanulmányaikban egy-egy, regresszióelemzésen alapuló statisztikai – dekompozíciós – eljárást dolgoztak ki annak kiszámítására, hogy két csoport közötti bérrés milyen arányban tulajdonítható strukturális oknak (iskolázottság, tapasztalat stb.), és milyen mértékben a diszkriminációnak (Oaxaca 1973, Blinder 1973).

Tanulmányunknak ebben a részében arra teszünk kísérletet, hogy a férfiak és nők jövedelmét leginkább befolyásoló szociodemográfiai tényezőket meghatározzuk.

A nők férfiakhoz viszonyított alacsonyabb jövedelme a legtöbb, a nők 1990 utáni átalakuló státusát elemző tanulmányban nagy hangsúlyt kap. Vladimir Pasti szerint 2000-ben Romániában a nemi jövedelmi különbség 50 százalék volt (Pasti 2003: 158–159), Miroiu és Popescu számításai szerint viszont a nők 10,9 százalékkal kerestek kevesebbet a férfiaknál (Miroiu–Popescu 2004).

A teljes erdélyi, 21–44 év közötti populációban a férfiak és nők közötti jövedelmi különbség 21,7 százalék. A vizsgálatot a foglalkoztatottakra szűkítve⁸ megállapíthatjuk, hogy ez a különbség ebben az esetben 23,4 százalékra nő meg. A foglalkoztatás tehát – adataink szerint – Erdélyben mélyíti a jövedelmi különbségeket, megfordítva pedig – hipotézisként megfogalmazható, hogy – a szociális támogatások különböző formáinak nemi egyenlőtlenséget nivelláló hatásuk lehet.

⁸ Csak fenntartásokkal mondhatjuk azt, hogy amennyiben a számítás csak a foglalkoztatottakra vonatkozik, kizárólag bérről beszélünk, hiszen a kérdőívben nem ekként, hanem „az Ön átlagos havi jövedelme”-ként volt megfogalmazva a kérdés, amelybe elvileg a válaszadó belekalkulálhatott egyéb jövedelmi forrásokat is, például az alacsony jövedelműeknek járó, 2006-ban körülbelül 10 eurónak megfelelő ún. „kiegészítő családi pótlékot”. A fentiek miatt a szövegben nem keresetről, hanem jövedelemről fogunk beszélni.

Az erdélyi (magyar népességet foglalkoztató) munkaerőpiacon létező nagyfokú egyenlőtlenséget a következő táblázatba foglalt adatok is jól szemléltetik. Ebben a számításokat kizárólag a teljes munkaidőben⁹ foglalkoztatottakra szűkítettük. Kiszámítottuk a nettó havi átlagjövedelmet (továbbra is a heti 40 óránál többet dolgozók esetében): adataink szerint ez a kutatás időpontjában 610,75 RON volt, majd a korábban is használt foglalkozási kategóriákat alkalmazva kiszámítottuk mindegyik csoportra és nemekre bontva azt is, hogy az átlagos nettó havi jövedelemhez viszonyítva mekkora átlagos szintet értek el. A táblázatban látható értékek az átlag százaléakai. Az erdélyi (magyar) munkaerőpiacra erőteljes nemi polarizáltság jellemző. A férfiak és nők átlagjövedelme közötti legnagyobb eltérések a struktúra legmagasabb fokain – a felső vezetők, az értelmiségiek, valamint a vállalkozók¹⁰ körében – mutathatók ki. Nagyságrendileg kisebb, de az átlagos jövedelmi különbség meghaladja a 30 lejt az elnőiesedettnek számító irodai alkalmazotti, valamint a férfiak dominálta szakmunkás-kategóriákban is.

10. táblázat: Átlagjövedelmek foglalkozási kategóriánként, nemek szerint – az összes, teljes munkaidőben foglalkoztatott átlagjövedelmének százalékában

	Férfi	Nő
Felső vezető	172,8	105,8
Értelmiségi	177,6	126,5
Vállalkozó	196,6	81,9
Önfoglalkoztató, alkalmazottak nélkül	105,7	118,6
Alsó vezető és művezető	124,8	98,4
Irodai alkalmazott, szellemi beosztott	130,6	97,1
Szakmunkás	104,8	71,1
Betanított munkás	98,7	69,9
Segédmunkás	85,3	62,4

A JÖVEDELEM MEGHATÁROZÓI

A férfiak és nők közötti jövedelemkülönbség kérdésére keresve a választ megvizsgáltuk, milyen szociodemográfiai változóktól függ az egyének jövedelme. A lineáris regressziós modellbe minden olyan független változót bevontunk, amely ezt befolyásolhatja.

Az elemzést csak a teljes munkaidőben (vagy annál több órában) dolgozó alkalmazottakra szűkítettük, kihagyva ily módon mind a részmunkaidős foglalkoztatottakat, mind pedig a

9 A szűkítés többszörös megfontolásból is szükséges volt. Először is, standard módon, a jövedelmi különbségeket vizsgáló elemzések többnyire kizárják a részmunkaidőben dolgozókat, hiszen az ő bérezésük más logikát követ, másrészt a rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé az órabér alkalmazását (amit voltaképpen használnunk kellene, ha teljesen követni szeretnénk a mérvadó elemzések módszertanát). Órabért azért nem tudunk számolni, mert a kérdőívben foglalt kérdések ezt nem teszik lehetővé: a jövedelmi kérdés „az Ön átlagos havi nettó jövedelmét”, a munkaidő pedig „az Ön által múlt héten pénzkeresés céljából ledolgozott órák számát” tudakolta. Az előbbi elosztása az utóbbival meglehetősen felszínes és elnagyolt lenne, ezért megelégszünk a havi jövedelmek elemzésével.

10 Az elemzés egy későbbi szakaszában kihagyjuk a vállalkozókat és önfoglalkoztatókat, nem csak a csekélyebb elemszám miatt, hanem azért is, mert a bérrészmagyarító elemzések rendszerint abból indulnak ki, e munkavállalók keresete fluktuáló, könnyen összemesható a profittal, és struktúrája, valamint eloszlása nem feltétlenül a munkáltató–munkavállaló sajátos viszonyrendszerét tükrözi.

vállalkozókat és önfoglalkoztatókat. A modellbe a következő változókat vontuk be: a kérdezett neme; a munka fizikai vagy szellemi jellege (dummy változóként); iskolázottság (9 fokú skálán mérve); 7 évesnél kisebb gyermekek száma; 18 évesnél kisebb gyermekek száma; 7, illetve 18 évesnél kisebb gyermekek léte a családban (dummy változóként); korábbi munkanélküliség (dummy változóként); korábbi munkanélküliség hossza hónapszámban; településtípus (dummy változóként); vezető vagy beosztott (dummy változóként); családi állapot: házas-e vagy sem (dummy változóként); állami vagy piaci szféra (dummy változóként); életkor. A 11. táblázat a regressziós modellbe (stepwise módszerrel) bekerült magyarázó változókat tartalmazza, Béta-együtthatóikkal együtt.

11. táblázat: A teljes munkaidőben alkalmazott népesség jövedelmének magyarázó változói lineáris regresszió-elemzéssel (Béta-együtthatók)

	Független változók
Iskolai végzettség	0,166***
Nem (0–férfi, 1–nő)	-0,325***
Vezető (1–vezető, 0–beosztott)	0,089**
Korábbi munkanélküliség (1–volt munkanélküli, 0–nem volt munkanélküli)	-0,097**
Fizikai vagy szellemi (0–fizikai, 1–szellemi)	0,206***
Településtípus (1–urbánus, 0–rurális)	0,159***
N	1096

Szignifikanciaszintek: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$
($R^2 = 0,25$)

Az erdélyi magyar munkaerőpiacon a jövedelem legerősebb meghatározó tényezője a munkavállaló neme: minden egyéb változót ellenőrzés alatt tartva a férfiak jövedelme magasabb a nőkénel. A nemet – magyarázóerő tekintetében – a szellemi munka, az iskolai végzettség, valamint az urbánus lakhely követi a jövedelemnövelő tényezők sorában. Gyengébb a hatása a vezető beosztásnak, valamint a korábbi munkanélküliségnek.

Vizsgálatunk elején azt feltételeztük, hogy a gyermeknevelés eltérő módon hat a férfiak és nők jövedelmére, ahhoz hasonlóan, ahogyan a gyermekvállalás különböző módon befolyásolja a férfiak és nők foglalkoztatottságát. Frey Mária korábban említett elemzése szerint Magyarországon a gyermeket nevelő férfiak nagyobb arányban dolgoznak gyermektelen társaiknál, a nők esetében viszont a gyermekvállalás csökkenti a nők foglalkoztatottsági valószínűségét (Frey 2002: 13). Mivel a regressziós modell segítségével csak egy gyengébb (és pozitív) kapcsolatot vélünk felfedezni a 7 évesnél kisebb gyermekek száma és a jövedelem között, ezért a nem és a gyermeknevelés keresztthatását külön is elemeztük. Mind a 7, mind pedig a 18 évesnél kisebb gyermekek nevelése csekély, gyakran a „várhatóval” ellentétes hatást gyakorol a jövedelemre. Az erdélyi vizsgált népességben a 18 évesnél kisebb gyermek megléte mindkét szülő jövedelmére negatív hatással van (7,4 százalékkal csökkenti az apáét, s csupán 1,2 százalékkal az anyáét), a 7 évesnél kisebb pedig, paradox módon, a férfi jövedelmét csökkenti, a nőét pedig növeli. Ennek az ellentmondásos összefüggésnek a magyarázatára további vizsgálatra van szükség, amelyben az adatfelvétel kizárólag a munkabérrre vonatkozik. Feltételezésünk szerint ugyanis a

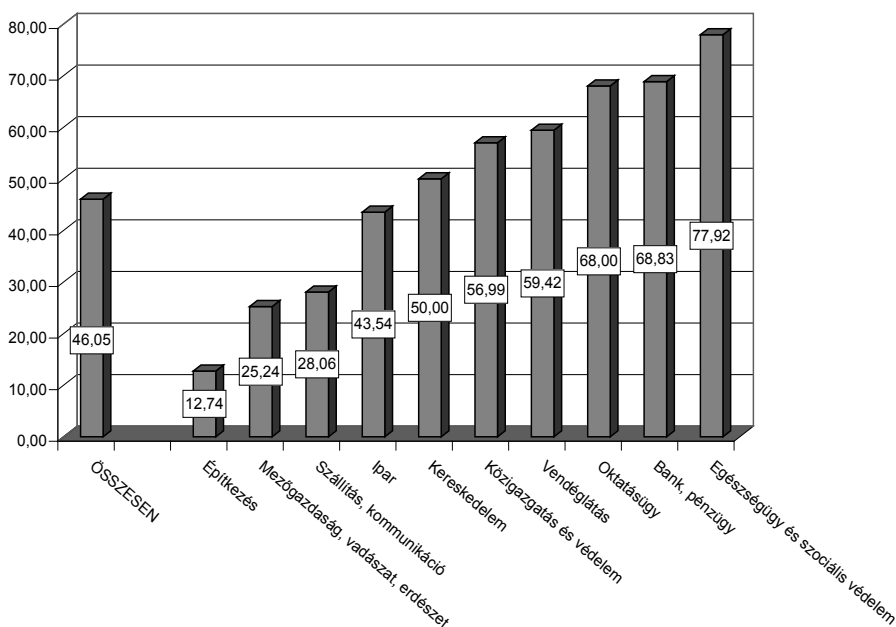
gyermekvállalás nők jövedelmére gyakorolt pozitív hatása részben annak tulajdonítható, hogy a női válaszadók a különféle, nem számottevő nagyságrendű, de a családok egy részének mégis jelentős családi pótlékokat mintegy „hozzáadják” a bérekhez.

Ha dolgozik tehát, egy erdélyi magyar nő jövedelme átlagosan 77 százalékkal kevesebb, mint egy férfié. Míg, az inaktívakat is beleszámítva, a nők és férfiak közötti jövedelmi különbség hozzávetőlegesen 20 százalék, Erdélyben a munkavállalás – adataink szerint – növeli a nemi jövedelmi rést, s ezt mintegy megerősíti regressziós modellünk struktúrája is, amiben a kért nemének van a legnagyobb magyarázó ereje.

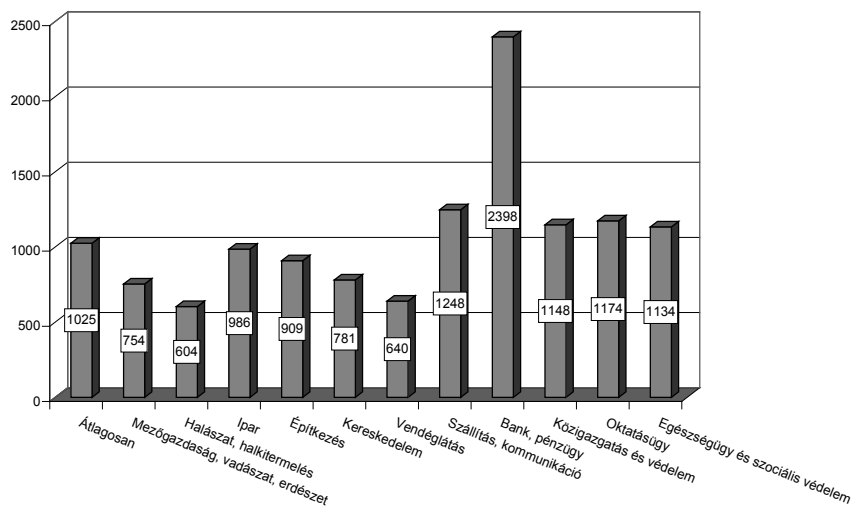
A foglalkoztatott népesség magasabban képzett a teljes 21–44 éves populációnál, s megállapítható az a tendencia, ami régiószerte érvényes a volt szocialista társadalmakra: a férfiak inkább szakiskolai és szakközépiskolai végzettséggel rendelkeznek, a nők pedig az elméleti gimnáziumi és felsőfokú diplomások körében felülreprezentáltak.

A rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé az ágazati hatás kiszűrését, ezért ezt a hivatalos, romániai szinten rendelkezésre álló adatokkal pótoljuk. A 2. ábrán a romániai gazdaság ágazatait „feminizáltságuk” szerint rangsoroltuk, a 3. pedig az átlagos havi bruttó béreket ábrázolja, szintén ágazati eloszlásban.

2. ábra. Női munkavállalók aránya ágazatonként, 2006
(forrás: Román Statisztikai Évkönyv, 2007)

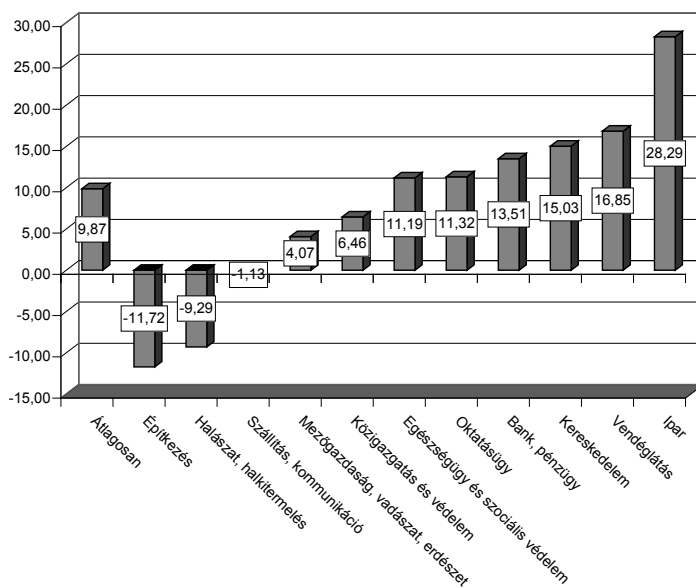

3. ábra. Országos átlagos bruttó jövedelmek ágazatonként, 2006 (RON)
(forrás: Román Statisztikai Évkönyv, 2007)

A női munkavállalók aránya a tercier szektoron belül az egészségügyben, a banki és pénzügyi ágazatokban, az oktatásban, vendéglátásban és közigazgatásban a magasabb (mindegyik említett ágazatban meghaladja az 50 százalékot). A vendéglátóiparon kívül mindegyikben az átlagosnál magasabbak a havi bruttó bérek, de ezeken belül egyszersmind a nemi alapú jövedelmi különbség is nagy.

4. ábra. Nemi jövedelmi különbségek ágazatonként, 2006 (forrás: Román Statisztikai Évkönyv, 2007)

A 4. ábra tanúsága szerint a legelnőiesedettebb ágazatok – egyben tendenciaszerűen – egyrészt a legalacsonyabb bruttó jövedelmekkel kecsegtetők, valamint a nagyobb bérrest mutató ágazatok is. Más szóval a női munkakörökben regisztrált alacsonyabb jövedelmek nem feltétlenül manifeszt diszkrimináció következményei (azaz nem kifejezetten a női munkaerő ellen irányulnak), hanem a munkaerőpiacra, illetve annak különböző ágazataiba való belépéssel érvényesülnek. A humántőke-paradigma kulturális magyarázatai szerint mind a férfiak, mind a nők pályaválasztását meghatározza az adott társadalomban a „férfias” és „nőies” munka jellegéről élő és elfogadott reprezentáció. Így válik feminizálttá a legtöbb olyan szolgáltató ágazat, amely „megfelel” a nőkkel szemben támasztott ápolói, nevelői, gondoskodói szerepelvárásoknak. Más szóval akkor, amikor e kulturálisan meghatározott nemi szerepdefinícióknak engedelmessé válnak, a nők mintegy „önként” vállalják az alacsonyabb bérszintet és a foglalkozási szegregáció negatív következményeit (Crompton–Sanderson 1990: 28).

A „SZUBJEKTÍV” PATRIARCHÁTUS: NEMISZEREPEK-DEFINÍCIÓK ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓK

A fentiekben leírt és számszerűsített *női munkaerő-piaci hátrányoknak* természetesen számtalan eredője lehet, és távol áll tőlünk a szándék, hogy ezt egyértelműen és kizárólagosan egyfajta „tisztá diszkriminációra” vezessük vissza. A nők – mind alacsonyabb átlagos jövedelmében, mind pedig foglalkozási szegregációban megragadott – munkavállalói hátrányai elválaszthatatlanok attól a tágabb társadalmi-kulturális kontextusból, amelyben egyrészt az egyének döntéseiket meghozzák, illetve amelyben a strukturális – olykor kétségkívül diszkrimináló – társadalmi hatások működnek.

A közép-kelet-európai s ezen belül a romániai társadalom tradicionális, patriarchális jellegéről sokan írtak már, eltérő megközelítésben, hangsúlyokkal s akár eltérő normatív perspektívából. A 2000-es *Gender Barométer* adatait feldolgozó Vladimir Pasti könyvében (2003) a nemek közötti viszonyokat olyan hatalmi viszonyokként látatja, amelyek egyszerre ötvözik a szocialista korszak örökségeit és a piacgazdaságra történő átmenet felerősödő tradicionalizmusát.

A szocialista rezsim kettős, gyakran hármas elvárásai semmivel sem csökkennek a rendszerváltozást követően, hanem ezekre mintegy „ráerősít” egy újfent megerősödő, hagyományokba, patriarchátusba ágyazott normatív szemlélet. Más szóval míg az 1989 előtti női (otthoni és fizetett) munkának a szocialista ipar és az „új szocialista ember” építését kellett szolgálnia, a demokratizálódás ezt mintegy kiegészítette a nemzet és annak gyarapodásának szolgálatába állított nő képével. Ehhez két megjegyzést kell nyomban fűznünk: a „hős anya” képe Romániában már a szocialista időszakban is erős normativitással bírt, másrészt pedig nemcsak a nemzeti/nacionalista elvárások válnak egyre hangosabbá a nőkkel szemben, hanem ezzel egy időben körvonalazódott és vált egyre markánsabbá a nő mint (szépségipar)-fogyasztó is. Míg a szocialista rendszerekben az egyének termelőként viszonyulnak a hatalomhoz, a kapitalista kontextusban az állam polgárai fogyasztókká válnak. A nőiesség mindkét időszakban erős normatív irányítás alá esik – a férfiasságra ez inkább csak a rendszerváltást követően lesz érvényes. A domináns társadalmi értékek szintjén fokozódó individualizáció kontextusában a nővel szemben támasztott elvárások tehát fogyasztóként definiálják a nőket, mintegy ellentmondva annak a (nemzeti közösség szolgálatába állított) szerepnek, amit viszont az erősödő tradicionális értékek írnak elő (a gyakran egymást kizáró normák és értékek leírásához lásd Marody–Giza Poleszczuk 2003).

Miközben az egyetlen politikai párt társadalom fölötti dominanciája megszűnt, a nők számára ez nem az (újra, de ezúttal esetleg grassroot-mozgalomként megfogalmazható) emancipációs önszerveződést, hanem egy új, „atya nélküli patriarchátust” jelentett. A fogalmat („fatherless patriarchy”) a Miroiu–Popescu szerzőpáros használja abban a tanulmányában, amelyben – sok más íráshoz hasonlóan – arra keresi a választ, mivel magyarázható a feminista eszmék és mozgalmak közép-kelet-európai népszerűtlensége a rendszerváltást követően (2004). Az ugyanis tény, hogy a nőknek nem kell a feminizmus, annak ellenére sem, hogy az elszegényedés jó néhány vonzata fenyegeti őket – körükben erősebb a gazdasági polarizáció, hosszabb a munkanélküliség stb. (Frey 1999: 19–25) –, mint ahogy azzal együtt sem, hogy immár alulról jövő kezdeményezésként maguk alakította társadalmi mozgalomként működtethetnének. A poszt szocialista rendszerekben az állam azzal legitimálja hatalmát, hogy az egyént szabad állampolgár minőségében definiálja, s az ún. „polgári minimalizmus” nevében határozott választóvonalat húz önmaga, a lokális és a privát közé (Miroiu–Popescu 2004: 298). A nők körében viszont az önszerveződés, a női érdekek civil szervezeti artikulálása nem bizonyult népszerűnek. A közép-kelet-európai feminista mozgalmak gyengeségéről többek között Acsády (2001), Neményi (1994), Smejkalová (1997) és mások írnak részletesebben. Az okok között pedig nagy valószínűséggel a szocialista rendszer emancipációs törekvéseitől és a hamis egyenlőségesszménytől való elhatárolódás (Smejkalová 1997: 27), a magánéletbe való „visszahúzódás” és a férfakkal kötött „szövetségek” (Acsády 2001: 16–17), az agresszív és gyakran hamis nyugati feminizmusreprezentációk (Smejkalová 1997: 26), illetve az egyház és vele a tradicionális értékrend erősödése keresendő (Acsády 2001: 16, Neményi 1994: 238).

Dolgozatunk hátralevő részében arra törekszünk, hogy a kemény adatok segítségével leírt női munkaerő-piaci hátrányok mögött meghúzódó értékorientációkat megvizsgáljuk, más szóval hogy a nemi alapú strukturális különbségek kontextusául szolgáló meggyőződések, interiorizált normák rendszerét megértjük. Kérdésünk, hogy a nők helyzetét jellemző munkaerő-piaci hátrányok milyen jellegű és erősségű patriarchális gondolkodásba ágyazódnak bele. Az elemzés során a kérdőívbe foglalt két kérdésblokkra adott válaszokat vizsgáljuk. A megkérdezett férfiak és nők által megjelölt válaszok a következő két táblázatban láthatók:

12. táblázat: A nemi szerepekre vonatkozó kérdésekre adott válaszok, nemek szerint (%)

	FÉRFIAK					NŐK				
	Teljesen vagy részben egyetért	Határozatlan	Teljesen vagy részben elutasítja	Össz. (%)	N	Teljesen vagy részben egyetért	Határozatlan	Teljesen vagy részben elutasítja	Össz. (%)	N
Egy pár tagjai közül a férfinak kell idősebbnek lennie.**	58	20,7	21,3	100	1172	66,3	15	18,7	100	1112
Nem tesz jót a kapcsolatnak, ha a nő keres többet, mint a férfi.	35,7	23,2	41,2	100	1143	36	22,1	41,9	100	1075
Általában a férfiak jobb politikai vezetők, mint a nők.*	51,7	22,3	26	100	1138	49,4	19,4	31,2	100	1048
A nőknek nem kell a társuk beleegyezését kérniük ahhoz, hogy mire költsek el a keresetüket.**	29,4	21,5	49,2	100	1170	42,6	21	36,4	100	1095
A háztartási munka annyit ér, mint a fizetett munka.*	69,4	14,6	16,1	100	1173	73,2	12,2	14,7	100	1109
Hároméves kor előtt a gyermekek megsínylik, ha az anyjuk eljár dolgozni.**	72,3	13	14,7	100	1129	78,4	10,3	11,3	100	1085
A gyermekek megsínylik, ha az apjuk túl sokat foglalkozik a munkájával.**	67,2	19	13,8	100	1142	77,1	13	9,9	100	1094
Ha a szülők elválnak, a gyermeknek jobb, ha az anyjával marad.**	54,1	28,2	17,7	100	1087	74,7	19,2	6,1	100	1068

** a nemek közötti különbség $p < 0,001$ szinten szignifikáns

* a nemek közötti különbség $p < 0,05$ szinten szignifikáns

13. táblázat: A családon belüli munkamegosztásra vonatkozó kérdésekre adott válaszok, nemek szerint (%)

	FÉRFIAK					NŐK				
	Egyet- ért	Bizony- talan	Nem ért egyet	Össz. (%)	N	Egyet- ért	Bizony- talan	Nem ért egyet	Össz. (%)	N
Az a helyes, ha a férj számára a munka a fontosabb, a feleség számára pedig az otthon és a gyermekek, még akkor is, ha mindketten dolgoznak.**	62,1	6,4	31,6	100	1163	51,6	7,8	40,6	100	1113
Egy gyermek minden körülmények között engedelmeskedjen a szüleinek és tisztelje őket.*	90,6	3,5	5,9	100	1179	86,6	4,8	8,6	100	1111
Jó szakma, jó állás mellett igazuk van a nőknek, ha fontosabb a munkájuk, mint az, hogy több gyermekük legyen.**	28,3	12,7	58,9	100	1154	31,3	16,4	52,3	100	1091
Vannak ugyan szülői kötelességek, de az életcélokról nem kell lemondani a gyermekek miatt.	60,3	10,8	28,8	100	1144	63,1	11,4	25,6	100	1091

** a nemek közötti különbség $p < 0,001$ szinten szignifikáns* a nemek közötti különbség $p < 0,05$ szinten szignifikáns

A 12. és 13. táblázatba foglalt adatok tradicionális társadalomképet körvonalaznak. Viszonylag erős a párkapcsolaton belül uralkodó erőviszonyokra vonatkozó konszenzus, bár inkább a nők, mint a férfiak többsége gondolja úgy, hogy az idősebb férfi–fiatalabb nő konfigurációban megjelenő patriarchális családmóddal a működőképesebb. Egyetértés van továbbá a tekintetben is – mindkét nem körülből 50 százaléka körében –, hogy a politikai vezetés nem lehet „nőies” – más szóval az ún. nyilvános patriarchális eszmék is népszerűnek minősülnek. A gyermekcentrizmus meghatározó helyet foglal el mindkét nem értékrendszerében, bár a nők nagyobb arányban gondolják úgy, hogy a gyermekekre való odafigyelés az apától is elvárható, még akkor is, ha ez a munkaidő lerövidítését kívánja meg. A két nem tradicionalizmusában erős eltérés tapasztalható a nők gazdasági függetlenségének kérdése kapcsán: a nők a férfiaknál 13 százalékkal magasabb arányban utasítják el azt a kijelentést, hogy a saját jövedelmük elköltésében férjük beleegyezését kellene kérniük. E nagy eltérés nem csak a női (anyagi) függetlenség férfiak általi oly nagy mértékű elutasítása okán tekinthető meglepőnek, hanem amiatt is, mert látszólag ellentmond az egyik korábbi kijelentés kapcsán körvonalazható nagyobb fokú egalitáriánus és individualista gondolkodásnak, nevezetesen annak, hogy mind a férfiak, mind a nők körében alacsonyabb (egy-egyharmad arányú) az a meggyőződés, hogy a nő magasabb jövedelme a párkapcsolatra nézve negatív következményekkel jár. Érdekes és kiemelendő a szintén erős, háztartási munka gazdasági hasznosságára vonatkozó konszenzus, viszont korántsem meglepő az, hogy a nők a férfiaknál nagyobb arányban vélekednek úgy, hogy esetleges válás esetén a gyermekeknek az

anyjukkal kell maradniuk. A fenti adatokból úgy tűnik, hogy – bár összességében az egész megkérdezett népesség hagyományos értékrendűnek mondható – a férfiak tradicionalizmusa a családon belüli munkamegosztás vonatkozásában erősebb: magasabb arányban gondolják azt is, hogy a nyilvános–magán dichotómia köré szervezett férfi–női munkamegosztás a helyesebb és elfogadhatóbb. Blaskó, magyarországi adatokat vizsgálva, 2005-ben írt tanulmányában azt állapítja meg, hogy, míg 1988-ban a férfiak körében sokkal jellemzőbb volt a nemi szerepek hagyományos értelmezése, ez a rákövetkező évtizedekben fokozatosan csökkent. Egy 2002-es adatfelvétel adatai azt mutatják, hogy a férfiak és nők tradicionalizmusa között csökkent a különbség (Blaskó 2005: 180). Erdélyi adataink alapján a nők némileg erősebb individualizmusa nemcsak ebből látható, hanem például a kisebb fokú tekintélyelvűségből is (amennyiben a 13. táblázat második kijelentését a tekintélyelvűség egyik lehetséges operacionalizálási módjának tekintjük), valamint az egyéni életcélok fontosságának hangsúlyozásából is (a 13. táblázat 4. kijelentése vonatkozásában).

A férfiak körében tehát hangsúlyosabb a patriarchális gondolkodás, bár ez a típusú attitűd nem teljesen koherens. Elég csak arra utalnunk, hogy a férfiak és nők megközelítőleg azonos arányban (36–36 százalékban) értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy a párkapcsolat működőképességének egyik garanciája a nők alacsonyabb vagy legfeljebb társukéval azonos szintű keresete, a nők saját jövedelmük feletti önálló döntési joga tekintetében már jóval kisebb a konszenzus. Ezt a típusú női függetlenséget a férfiaknak csak alig 30 százaléka tartja elfogadhatónak, a nők 42 százalékával szemben. Tekintettel a fenti ellentmondásokra, megkíséreltük a nemi szerepekre vonatkozó kijelentéseket faktorelemzéssel csoportosítani. Célunk az volt, hogy ily módon ragadjuk meg az attitűdöknek, nemi szerepdefinícióknak azt a látens *émikus* struktúráját, amit a társadalom tagjai normatívként elfogadnak a férfiak és nők szerepéről való gondolkodásukban. A tradicionális értékrend ugyanis számtalan módon operacionalizálható és bontható dimenziókra. Feltételezhető egyrészt az, hogy a férfiak és a nők hagyományos nemiszerep-értelmezése a magán–nyilvános tengely mentén differenciálható. Más szóval hogy a két nem számára előírt szerepek eltérően definiáltak a magánszférában és a közéletben – van is arra utaló jel, hogy a férfiak gondolkodásmódjában nem annyira a nők közéletből való kizárása a lényeg, hanem (némi hangsúlyeltolódással) ezek magánéletben való fokozott igénybevétele. Egy másik operacionalizálási mód a patriarchális gondolkodás gazdasági, politikai, szimbolikus erőviszonyokként való értelmezése. Csakhogy a két előző táblázatban bemutatott adatok alapján éppen az nem világos, milyen dimenziókra bontják a nemi szerepek kérdéskörét maguk a megkérdezettek – számukra is értelmet nyer-e a magán–nyilvános dichotómia? Avagy ők is különválasztják-e a nemi szerepek gazdasági, politikai stb. vonatkozásait?

A nemi szerepekre vonatkozó itemek faktorelemzéssel történő csoportosítása nem bizonyult egy statisztikailag minden szempontból érvényes eljárásnak.¹¹ A kijelentések – többszöri kísérlet után is – ugyanolyan módon szerveződtek két nagyobb dimenzióba. A 14. táblázat a statisztikailag legérvényesebb faktorstruktúrát szemlélíti.

11 Az érvényesség tesztelésében mérvado KMO értéke 0,65. A létrejött faktorok együttesen az eredeti változók információtartalmából keveset, mindössze 34,5 százalékot őriztek meg, az illeszkedést ellenőrző khi-négyzet a megengedettnél valamivel magasabb (16,3, $p=0,003$). A modell érvényességét viszont leginkább az egyik változó 1-nél nagyobb kommunalitása veszélyezteti. Statisztikai értelemben ennél validabb faktorstruktúra az adatfelvételben megfogalmazott 8 kijelentés alapján nem volt kialakítható.

14. táblázat: A nemi szerepekre vonatkozó kérdésekből kialakult faktorstruktúra

Faktorok	A faktort alkotó itemek	Faktorsúlyok
Patriarchális értékek	Egy pár tagjai közül a férfinak kell idősebbnek lennie.	0,566
	Általában a férfiak jobb politikai vezetők, mint a nők.	0,514
	Nem tesz jót a kapcsolatnak, ha a nő keres többet, mint a férfi.	0,500
Család-centrizmus	Hároméves kor előtt a gyermekek megsínylik, ha az anyjuk eljár dolgozni.	0,822
	A gyermekek megsínylik, ha az apjuk túl sokat foglalkozik a munkájával.	0,596

A faktorok kialakításának nehézsége beszédes az egyének nemi szerepekkel kapcsolatban megfogalmazott vélekedéseire nézve. Ezek a nézetek nem alkotnak egy összefüggő, koherens rendszert, nem fedezhető fel bennük egy olyasfajta következetesség, mint amilyent a társadalmi világ magán–nyilvános vagy politikai, gazdasági stb. dimenziókra osztása indokolna. A válaszok alapján körvonalazható értékopciók a férfiak és nők társadalmi szerepéről esetlegesebb, szituacionálisabb, diffúzabb képet mutatnak. Blaskó korábban említett tanulmányában is arra a következtetésre jut – Beck individualizációtézisével összhangban –, hogy az egyre fokozódó individualizáció kontextusában a nemi szerepekkel szembeni attitűdök egyre kisebb mértékben tűnnek a „kemény” szociodemográfiai változók segítségével magyarázhatónak (Blaskó 2005: 178–184). Ugyanígy nincsen a nemi szerepfelfogások alapjánál egy koherens, látens mentális struktúra sem. A társadalom tagjai nem különítik el a férfiak és nők helyzetének gazdasági, politikai dimenzióit, vagy, más megközelítésben, nem tesznek különbséget személyes és nyilvános között, mint ahogy arra sem találtunk utaló jeleket, hogy másként gondolkodnának a nemi egyenlőség/egyenlőtlenség kérdéséről anyagi és szimbolikus dimenzióban. Megfigyelhető továbbá, hogy a nők emancipációjának kérdése, illetve az ezt – kétségkívül leegyszerűsítő, egyoldalú módon – operacionalizáló „gazdasági függetlenség”-item (l. 12. táblázat, 4. kijelentés) nem illeszkedik egyetlen faktorba sem. A megkérdezettek a nő (gazdasági) önállóságának kérdését nem tudják sem a magánéleti, sem a nyilvánosságbeli nemi szerepekhez kapcsolni; úgy tűnik, mintha az erre a kérdésre adott válaszok teljesen függetlenek lennének attól, amit a családon belüli vagy a politikai esélyegyenlőségről gondolnak. A nők függetlenségének problémája, emancipációja, egyenjogúsága élesen különválnak a családi szerepek, a gyermekek, de a nyilvánosságon belüli hatalmi viszonyok kérdéskörétől is.

Az általunk *patriarchális értékek*ként címkézett faktort olyan kijelentések alkotják, amelyek közül kettő szerint a nők legalább olyan tradicionális értékrendet vallanak, mint a férfiak. Emellett azonban – vagy ennek ellenére – a nők nagyobb arányban utasítják el azt, hogy saját jövedelmüket csak férjük, partnerük beleegyezése mellett költhetnék el. Összetettebb képbe illesztve a különböző kijelentésekkel szemben megfogalmazott álláspontokat, olybá tűnik, mintha a nők hagyományos értékorientációja összeegyeztethető lenne az emancipációnak mind a szűkebb, gazdasági értelmezésével, mind pedig annak elvi vonatkozásával. A női függetlenséget megragadó kijelentések mentén körvonalazódik a legélesebb eltérés férfiak és nők között. Utóbbiak – mint említettük – hagyományos értékrendszerükbe a férfiaknál nagyobb arányban illesztették be a női emancipációs meggyőződéseket. Mindemellett az emancipáció problémája, úgy tűnik, meglehetősen marginális jelentőségű marad, nem kapcsolódik az egyéni

és társadalmi lét egyetlen másik aspektusához sem, és különösen nem kérdőjelezi meg sem a magánéleti, sem a közéletben kialakult nemi munkamegosztást és hatalmi viszonyokat. Illetve a nők körében nagyobb népszerűségnek örvendő emancipációs, egalitáriánusabb értékrend egyfajta individualizmussal párosul (tehát szabadabb értelmezésben nem a nő „felszabadítását” jelenti, hanem csak az egyén szabadságának értékén nyugszik), de – hangsúlyozzuk – nem a „természetesnek” tekintett nemi szerepek dekonstrukcióját tűzi zászlajára.

A faktorelemzés eredményeképpen kialakult értelmezési struktúra másik fontos tanulsága, hogy a tradicionális értékrend nem differenciál magán- és nyilvános szféra között: a 14. táblázat első faktorából jól láthatjuk, hogy a *nőies és férfias* magánéletben érvényesnek tekintett definíciója a közszférára is kiterjed, és éppúgy tartalmaz szimbolikus, hatalmi, mint gazdasági elemeket.

A vizsgált erdélyi magyar népesség hagyományos értéktisztelőnek tekinthető – ugyanerre a következtetésre jutnak a fiatalok kapcsán a Kiss–Barna–Sólyom által írt ifjúságszociológiai gyorsjelentés szerzői is (Kiss–Barna–Sólyom 2008: 12). Adataink alapján a férfiak tradicionalizmusa *patriarchátus* a szó hatalmi viszonybeli értelmében: a nők helyének kijelöléséről szól a magánéletben és a nyilvánosságban, illetve anyagi és szimbolikus téren egyaránt. Mindemellett fontos adaléknak tartjuk azt, hogy ez a típusú hagyományosság erős tekintélyelvűséggel jár együtt. A nők esetében a konzervatív értékrend magánéletibb jellegű, és elsősorban az anyaszerephez kapcsolódik (kisebb mértékben vonatkozik a feleségszerepre, és a gyermekcentrikusság normáját a férfiakkal szemben is megfogalmazza). A női tradicionalizmus a gyermekcentrikusság köré építkezik és kevésbé kompetitív. Amennyiben beszélhetünk a nők körében emancipált értékekről, az inkább az *individulizációval* jár együtt, és nem a „természet adta” női szerepek megkérdőjelezését, hanem egyfajta anyagi értelemben vett pragmatizmust jelent.

Mind a férfiak, mind a nők esetében a *patriarchális gondolkodást* leginkább az alacsony iskolázottság és jövedelem, a rurális lakhely, valamint a növekvő életkor magyarázza, de a vizsgált népesség e tekintetben oly egynemű, hogy az alkalmazott lineáris regressziós modellek mind nagyon alacsony magyarázóerővel bírnak.

Megvizsgáltuk viszont a férfiak és nők családon belüli és munkaerő-piaci szerepét együttesen értékelő kijelentésreadott válaszok legfontosabb szociodemográfiai meghatározóit – azt a közkeletű hipotézist tesztelendő, hogy a nemi egyenlőség értékeinek elfogadottsága növekszik a társadalmi struktúrában felfele haladva. Anélkül, hogy a társadalmi státus összes releváns összetevőjét bevonnánk a vizsgálatba, lássuk a legfontosabbakat: a 15. táblázatba foglalt adatok megerősítik azt a hipotézist, miszerint az egalitáriánus értékrend interiorizálása mindkét nem esetében iskolázottságfüggő. Ugyanilyen elmozdulás érzékelhető településtípus szerint is: az urbánus lakhely (és életmód) valószínűbbé teszi a női munkavállalás normájának elfogadását. A fiatalabb generáció hangsúlyosabban kérdőjelezi meg a „természetesnek” vélt nemi munkamegosztást: az egalitáriánus módon gondolkodók átlagosan 31, a tradicionális szemléletűek 33 évesek. Végül a magasabb egyéni jövedelem „modernizáló” hatással bír az egyén nemi szerepdefinícióira – bár ez utóbbi esetben, különösen a nők körében, végképp nem egyértelmű az oksági viszony iránya. Nevezetesen, hogy a magasabb társadalmi pozíció gyengíti-e a tradicionális értékekhez való ragaszkodást, vagy fordítva, a munkaerő-piaci érvényesülést önmaguk számára fontosként definiáló nők valóban munkába állnak és jobban is keresnek. Jelen tanulmány keretei között ennek tesztelésére nincs mód, tény viszont, hogy a nagyon elszórtan mutatkozó emancipációs értékopciók a társadalmi hierarchiában magasabb státust elfoglalók körében a gyakoribbak.

15. táblázat: A nemi szerepekhez való viszonyulás iskolázottság, településtípus és nemek szerint (%)
(Kijelentés: Az a helyes, ha a férj számára a munka a fontosabb, a feleség számára pedig az otthon és a gyermekek, még akkor is, ha mindketten dolgoznak.)

	Férfiak			Nők		
	Egyetért	Bizonytalan	Nem ért egyet	Egyetért	Bizonytalan	Nem ért egyet
Iskolázottság						
Legfeljebb 8 általános	18,7	8,2	8,4	33,0	24,4	9,2
Szakiskola	30,6	21,9	20,9	18,5	15,1	13,6
Érettségi	38,9	53,4	44,1	37,6	44,2	47,7
Felsőfokú végzettség	11,8	16,4	26,5	10,8	16,3	29,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	718	73	358	572	86	447
Településtípus						
Urbánus	44,1	59,5	64,9	43,6	59,8	63,7
Rurális	55,9	40,5	35,1	56,4	40,2	36,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	723	74	368	574	87	452

KÖVETKEZTETÉSEK

Az erdélyi magyar, 21–44 év közötti fiatalok és felnőttek népességszegmensében erőteljes konszenzus él a hagyományos nemi szerepek fontosságát illetően – s mint ilyen, alig beszélhetünk ellentmondásról egyfelől az értékek, másfelől pedig a társadalmi tények, esélyek és egyenlőtlenségek között. A természetesnek tekintett, biológiai adottságokkal legitimált nemi rendszer¹² sajátosságai, valamint az erre épülő nemi munkamegosztás alapjaiban nem kérdőjeleződik meg: a nők és a férfiak egyaránt patriarchálisan gondolkodnak. Amennyiben mégis némi különbség tapintható ki a két értékrendszer között, az inkább az individualizáció – tekintélyelvűség mentén található: a nők körében valamivel hangsúlyosabb egyenlőségorientáció nem a nők helyének újradefiniálását, hanem fokozottabb individualizmust, kisebb tekintélytisztelést követel – s hogy ezek nem zárják ki egymást, mi sem tanúskodik arról jobban, mint a kialakult faktorstruktúrák.

A magánszféra mindkét nem számára elsődleges jelentőséggel bír, akkor is, ha ennek harmóniája a nőket érintő egyenlőtlenség árán valósítható meg. Az emancipáció, a női függetlenség problémája mind a nők, mind a férfiak számára inkább marginális, esetleges, érték- és attitűdrendszerükbe nehezen beilleszthető probléma, így aligha furcsállható, hogy a nemi esélyegyenlőség ügye köré nem tudnak társadalmi csoportok szerveződni, s hogy a munkaerőpiacon kialakult nemi egyenlőtlenséget (a nők azonos vagy magasabb iskolázottsága ellenére is) inkább meritokratikus, mintsem diszkriminációs érvekkel magyarázzák.

12 Magyar-Vincze Enikő nyomán a nemi rendszernek („gender order”) nemcsak a kultúra „férfiasságnak” és „nőiességnak” adott meghatározását és reprezentációit tekintjük, hanem az egyenlőtlenségek anyagi aspektusaira is hatást gyakorló osztályozási-rangsorolási mechanizmusokat is. A nemi rendszert azok a társadalmi és kulturális intézmények hozzák létre és termelik újra, amelyek a „férfi” és „nő” közötti különbség tartalmát normatív módon megjelölik, egyben hierarchizálva ezeket. A nemi rendszert voltaképpen az egyik olyan hatalmi viszonyként értelmezzük, amely a szimbolikus és anyagi erőforrások egyenlő elosztása, valamint a legitimáló ideológia által fenntartott társadalmi egyenlőtlenségeket eredményezi (Magyar-Vincze 2002: 41–44).

ADATFORRÁSOK

*** Anuarul Statistic al României [Románia Statisztikai Évkönyve], 2007

*** *The Life of Women and Men in Europe. A Statistical Portrait.* EUROSTAT Statistical Books, 2008

SZAKIRODALOM

ACSÁDY Judit

2001 „Kell-e nekünk feminizmus?” „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása a rendszerváltás után. 2000 (*Irodalmi és társadalmi havilap*) szeptember, 12–23.

BLASKÓ Zsuzsa

2005 Dolgoznak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988–1994–2002. *Demográfia* 2–3. 159–186.

BLINDER, Alan S.

1973 Wage Discrimination: Reduced Form and Structural Estimates. *The Journal of Human Resources* 4. (8) 436–455.

BOURDIEU, Pierre

2000 *Férfiuralom.* Napvilág Kiadó, Budapest

CROMPTON, Rosemary – SANDERSON, Kay

1990 *Gendered Jobs and Social Change.* Unwin Hyman, London

EINHORN, Barbara

1993 *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe.* Verso, London

FEISCHMIDT Margit – MAGYARI-Vincze Enikő – ZENTAI Violetta (szerk.)

1997 *Women and Men in East European Transition. Summer School, Cluj, July 23-28, 1996.* Európai Tanulmányok Alapítvány Kiadója, Kolozsvár

FODOR Éva

1997 Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies* 3. (11) 470–500.

FREY Mária

1998 Nők a munkaerőpiacon. In: LÉVAI Katalin – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997.* Társas – Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 9–32.

1999 Women on the Labour Market. In: LÉVAI Katalin – TÓTH István György (eds.): *The Changing Role of Women. Report on the Situation of Women in Hungary 1997.* Social Research Information Center, Ministry of Social and Family Affairs, UNDP, 15–36.

FREY Mária

2002 Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Tárci – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, Budapest, 9–29.

GONZÁLEZ, Maria José – JURADO, Teresa – NALDINI, Manuela (eds.)

2000 *Gender Inequalities in Southern Europe. Women, Work and Welfare in the 1990s*. Frank Cass Publishers

HABERMAS, Jürgen

1994 Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 59–140.

HAKIM, Catherine

1996 *Key Issues in Women's Work. Female heterogeneity and the polarization of women's employment*. The Athlone Press

KISS Tamás – BARNÁ Gergő – SÓLYOM Zsuzsa

2008 Erdélyi Magyar Fiatalok 2008. Közvélemény-kutatás az erdélyi magyar fiatalok társadalmi helyzetéről és elvárásairól. Összehasonlító gyorsjelentés. *Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 12. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

KLIGMAN, Gail

2000 *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. Editura Humanitas, București

ŁOBODZIŃSKA, Barbara

1995 The Family and Working Women during and after Socialist Industrialization and Ideology. In: ŁOBODZIŃSKA, Barbara (ed.): *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe*. Greenwood Press, Westport. 3–45.

MAGYARI-VINCZE Enikő

2002 *Diferența care contează. Diversitatea social-culturală prin lentila antropologiei feministe*. Fundația Desire, Cluj

MARODY, Mira – GIZA-POLESZCZUK, Anna

2003 Schimbarea identității în Polonia: De la femeia care se auto-sacrifică la femeia care investește în sine? In: GAL, Susan – KLIGMAN, Gail (coord.): *Reproducerea diferențelor de gen. Politici, sferă publică și viață cotidiană în țările postsocialiste*. EFES, Cluj, 203–236.

MEYER, Alfred G.

1985 Feminism, Socialism and Nationalism in Eastern Europe. In: MEYER, Alfred G. – WOLCHIK, Sharon L. (ed.): *Women, State and Party in Eastern Europe*. Duke University Press, 13–30.

MIROIU, Mihaela – POPESCU, Liliana

2004 Post-Totalitarian Pre-Feminism. In: CAREY Henry F. (ed.): *Romania since 1989*. Lexington Books, Maryland, 297–314.

MOORE, Henrietta

2005 *Feminism și antropologie*. Fundația Desire, Cluj

NAGY Gyula

2001 A nők gazdasági aktivitása és foglalkoztatottsága. *Statisztikai Szemle*, január, 35–55.

NEMÉNYI Mária

1994 Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In.: HADAS Miklós (szerk.): *Férfuralom. Írások férfiakról, nőkről, feminizmusról*. Replika Könyvek, Budapest, 235–245.

OAXACA, Ronald

1973 Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets. *International Economic Review* 3. (14) 693–709.

OPRICĂ, Vlad

2008 Gender Equality and Conflicting Attitudes Toward Women in Post-Communist Romania. *Human Rights Review* 9. 29–40.

ORTNER, Sherry B.

2003 Nő és férfi, avagy természet és kultúra? In: BICZÓ Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 195–212.

PASCA HARSANYI, Doina

1995 Participation of Women in the Workforce: The Case of Romania. In: ŁOBODZIŃSKA, Barbara (ed.): *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe*. Greenwood Press, Westport. 213–217.

PASTI, Vladimir

2003 *Ultima inegalitate. Relațiile de gen în România*. Polirom, Iași

SMEJKALOVÁ, Jiřina

1997 On the Road: Smuggling Feminism Across the Post-Iron Curtain. In: FEISCHMIDT Margit – MAGYARI-Vincze Enikő – ZENTAI Violetta (eds.): *Women and Men in East European Transition*. Summer School, Cluj, July 23-28, 1996, EFES, Kolozsvár, 25–33.

ROOS, Patricia A – GATTA, Mary Elizabeth

1999 The Gender Gap in Earnings. Trends, Explanations, and Prospects. In: POWELL, Gary N. (ed.): *Handbook of Gender and Work*. Sage Publications, 95–118.

SZALAI Júlia

2003 De la munca neoficială la ocupațiile plătite: marketizarea de jos în munca femeilor din Ungaria. In: GAL, Susan – KLIGMAN, Gail (coord.): *Reproducerea diferențelor de gen. Politici, sferă publică și viață cotidiană în țările postsocialiste*. EFES, Cluj, 270–302.

VANICSEK Mária Dr. – BORBÉLY Szilvia dr.

2007 *Esélyegyenlőség és béresélyek. Nők és férfiak*. MSZOSZ–SZGTI, Budapest